

NESHİN GERÇEKLEŞMESİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER

Abdulkerim BİNGÖL*

Öz

Nasih-mensuh meselesi Kur'an ilimlerinin önemli konularından birisi olup bu konuda tartışmalar hep olmuştur. Âlimlerin kahir ekseriyeti Kur'an'da neshin var olduğunu kabul etmiştir. Bazı âlimlere göre ise Kur'an'da nesh yoktur. Neshi kabul edenler açısından nasih-mensuh ayetler, ayetlerin nüzul sebebi ve ortamı birlikte mülâhaza edilince ayetlerin neshedilmesinde nüzul ortamının etkisi olduğu görülecektir. Nitekim 23 yıllık süre zarfında hayata temas ederek interaktif bir şekilde inen Kur'an, toplumun algı, düzey ve gelişimine göre hüküm belirlemiştir. Kur'an'ın, hayata dair ilkeleri şekillendirirken mantıklı bir süreç izlemesi; insan ve toplum gerçekliğini gözetmesi ve bu bağlamda bazı hükümleri zamanla değiştirmesi vahyin insan tarafına bakan kısmı itibarıyla faydalı olmuştur.

Nasih meselesine esbabı zahiri penceresinden bakıldığında bazı ayetlerin hükmünün değiştirilmesi veya kaldırılmasında tarihsel seyrin ve sürecin etkisi olduğu görülecektir. Teşri sürecinde mantıklı bir mekanizmanın takip edildiği ve insanların her türlü ihtiyaçları gözetilerek nizam kurulduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kur'an, Nasih, Mensuh, Teşri, Nüzul.

THE FACTORS THAT CAUSED TO THE OCCURRENCE OF THE ABROGATION (NASKH)

Abstract

There has always been considerable debate over one of the significant subjects of scientific study of the Holy Qur'an: Nasih and Mansuh (the abrogator and brogated) verses. An overwhelming majority of scholars acknowledge the abrogation, while for some others, there is no abrogation in the Qur'an itself. From the point of view of those who acknowledge the abrogation, the effect of the environment in which revelation occurs on the abrogation of the verses can easily be observed when considering the reason for the revelation along with the atmosphere it came down. As a matter of fact, being in touch with lives of people and revealed interactively within twenty three years, the Qur'an rules according to the perception, level and progress of the community. Its shaping the principles of life in a plausible sequence, overseeing the realities of humanbeing and the community, thus improving some provisions in time have been beneficial to the humanbeings. Taking a look at the question through a surface cause point of view, it can be concluded that historical events and processes have their roles on the abrogation itself. Finally, it is

Makale gönderim tarihi: 01. 08. 2016, kabul tarihi: 26.09. 2016

* Muş Alparslan Üniversitesi, e-mail: a.bingol@alparslan.edu.tr

obvious that a logical mechanism has been followed and every single weakness of man has been regulated with the revelation.

Keywords: Qur'an, Abrogation, Abrogated, Regulated, Descend.

Giriş

Hedefi beşerin dünyevi ve uhrevi amellerini disipline etmek olan Kur'an, insanın kavrama ve özümseme kapasitelerine göre inmiştir. Allah'ın(c.c.) ilm-i ezelisinin tecellisi olan Kur'an, insanların unutkanlığını, idrak yetersizliğini ve alışkanlıklardan kopamama gerçekliğini dikkate almış; kişilik gelişimini, toplumsal aidiyetleri ve siyasal faktörleri gözeterek inmiştir.¹ Mekke döneminde inen ayetler ile Medine döneminde inen ayetler içerik ve üslup bakımından birbirinden farklı olduğu gibi savaş ve barış döneminde nazil olan ayetler de birbirinden farklıdır. Hükümlerin konulmasında muhatap olan insan unsuru dikkate alınarak tedrici bir yöntem izlenmiş, ortama ve şeraite uygun olarak bazen bir hükmün başka bir hükümle ortadan kaldırıldığı vaki olmuştur.

Kur'an'ın bütünlüğüne ve evrenselliğine hanel getirmeyecek şekilde gerçekleşen bu tedrici süreçte insanoğlunun kavrama ve tatbik etme kabiliyeti dikkate alınmıştır. Yoksa Kur'an, ilk anda son şekli ile nazil edilebilir; insanların yüzyıllarca edindikleri alışkanlıkları, üretim ilişkileri ve psikolojik durumları dikkate alınmadan tek seferde sorumlu kılınabilirdi. Böyle olması durumunda ilk dönemin inananları Kur'an'ı kavrayıp tatbik etmekte zorlanabilirlerdi.

1. Çalışmanın Kapsamı ve Önemi

Bu çalışmada neshin sebeplerini ortaya çıkarmak amacıyla nüzul sebebi ile neshin ilişkisini irdelemeye çalışacağız. Konuyu Suyuti'nin el-İtkan adlı eserinde mensuh saydığı ayetler ekseninde araştıracağız. Çünkü Suyuti, ifrat ve tefrite düşmeden konuyu ele almış, neshedildiği hususunda ciddi ihtilafların bulunmadığı ayetleri nesih kapsamında değerlendirmiştir. Zira İslam âlimleri arasında neshin varlığı konusunda ittifak olmadığı gibi neshedilen ayet sayısı konusunda da ittifak olmamıştır. Bu konuda ifrata varan yorumlar vardır. Bazı âlimler neshedilen ayet sayısında aşırıya kaçmış; umumun tahsis edilmesi, müphemini izah edilmesi olarak açıklanabilen birçok ayeti nesih kapsamına almıştır. Bazıları da aynı ayeti parçalara bölerek evvelini mensuh, sonunu nasih görmüştür. Hatta cahiliye adetlerini ortadan kaldıran ayetleri nesih kapsamında ele alanlar olmuştur. Neshi inkâr edenler ise nesih kapsamında ele alınması gereken ayetleri tekellüfle tahsis kapsamında izah etmeye çalışmışlardır.²

Bu çalışmada neshe sebep olan olayları irdelemek suretiyle “nesih bağlamında” konjonktürün teşrideki etkisini ortaya koyacağız. Zira teşri sürecinde içtimai, siyasi ve iktisadi ortamın etkisi vardır. İslam dini, ilk muhataplarının durumunu dikkate alarak

¹ Ali Bakkal, “Şafî’de Nesh Anlayışı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, Şanlıurfa, 1997, 112.

²Subhi es-Salih, *Kur'an İlimleri*, (Trc.: M. Said Şimşek), Konya, 2008, 274-278.

tedrici bir şekilde teşri müessesini kurmaya çalışmış,³ zaaf ve saplantı gibi yönlerini dikkate alarak insanları dönemsel sorumluluklara tabi tutmuş; ortamın değişmesine bağlı olarak bir kuralı başka bir kural ile değiştirmiştir.

2. Neshin Tanımı ve Varlığı Tartışması

Nesih kelimesi lügatte “izale etmek, değiştirmek, iptal etmek, ilga etmek, yok etmek, bozmak, yürürlükte olan bir hükmü başka bir hükümle ortadan kaldırmak, bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarmak” anlamlarına gelir. Ayrıca “yazıyı silmek ve yazıyı olduğu gibi yazmak” gibi zıt anlamlarda da kullanılmaktadır.⁴ Kur’an’da “yürürlükten kaldırmak,⁵ yazıt,⁶ izale etmek⁷ ve kaydetmek⁸ manalarında kullanılmıştır.

Terim olarak “yürürlükte olan şeri bir hükmü daha sonra gelen şeri delille kaldırmak ya da mukaddem tarihli bir nassın hükmünü, muahhar bir nas ile değiştirmek veyahut mukaddes bir metnin ilgası” manasındadır.⁹ Kısacası nesih; değişen duruma göre bazı ayet veya ayetlerin yerine, o anı daha iyi okuyabilecek ayetlerin gelmesi demektir.¹⁰ Bu tanımlara göre nesih; “emir ve nehy ile ilgili hükümlerden bazılarının herhangi bir hikmete mebni olarak yürürlükten kaldırılıp, yerine başka bir hükmün konulması” anlamını ifade etmektedir. Hükmü kaldırılmış ayete “mensuh” hükmü kaldıran ayete de “nasih” denilmektedir.¹¹

İslam âlimlerinin ittifaka yakın görüşlerine göre sonra nazil olan mukaddes kitapların önceki mukaddes kitaplarda bulunan bazı amelî ve içtimai hükümleri iptal etmesi hikmete uygun olup caiz ve vakidir. Zira Allah beşerin maslahatına göre hüküm koyar. Beşerin hangi zamanda neye muhtaç olduğunu en iyi bilen Allah, şartların değişmesine göre ahkâmı değiştirebilir. Bununla beraber itikadi konularda ve tarihi vakıaların aktarılmasında mukaddes kitaplar arasında nesih yoktur.¹²

³ Vehbe Zuhaylî, *Tefsirü'l-Münir*, (Trc.: Hamdi Aslan-Ahmet Efe-Beşir Eryarsoy-İbrahim Kutlay-Nurettin Yıldız), I, İstanbul, 2007, 229.

⁴ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya er-Razî, *Mucemu Makayisi'l-Luğeti*, II, Beyrut, 1999, 557; Rağıb el-İsfahani, *Mufredatu'l-Elfazi'l-Kur'an*, Cidde, 2009, 801; Neşvan b. Said el-Himyari, *Şemsu'l-Ulûm ve Devau Kelami'l-Arabi mine'l-Kulûm*, X, Dimaşk, 1999, 6585; Ebu'l-Feyd Muhammed Murtafab. Muhammed el-Huseyni ez-Zebidî, *Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, IV-1, Beyrut, 2007, 200; Tahir Ahmed ez-Zavî, *Tertibu'l-Kamusi'l-Muhit ala Tarikati'l-Misbahi'l-Munir ve Esasi'l-Belağeti*, IV, Riyad, 1996, 362; Muhammed Ali es-Sabuni, *Revaiu'l-Beyan*, I, “byy”, “tarihsiz”, 90; Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul, “tarihsiz”, 95; Mehmet Kanar, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2009, 1737.

⁵ Bakara, 2/106.

⁶ Araf, 7/154.

⁷ Hac, 22/52.

⁸ Casiye, 45/29.

⁹ Muhammed Abdulazim ez-Zurkanî, *Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, I-2, Beyrut, 2005, 67-68; Halid el-Âkk, *Usulu't-Tefsir ve Kavaiduh*, Dimaşk, 2007, 297; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, İstanbul, 1993, 122; Abdurrahman Çetin, “Nesih” *D.İ.A.*, XXXII, İstanbul, 2006, 579-581; M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya, 2008, 312; Suat Yıldırım, *Anahatlarıyla Kur'an İlimlerine Giriş*, İstanbul, 2011, 98; Abdullah Yıldız-Şemsettin Özdemir, *Kur'an'ı Anlamaya Giriş*, İstanbul, 2012, 104-105.

¹⁰ Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İstanbul, 2012, 133.

¹¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2012, 221-222.

¹² Reşid Rıza-Muhammed Abduh, *Tefsiru'l-Menar*, II, Beyrut, 2005, 110-111; M. Zeki Duman, “Kur'an'da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mâna Yönünden Yeniden Değerlendirilmeleri” *Tarihten Günümüze Kur'an ilimleri ve Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2009, 79-106; Osman Kaya, “Kur'an'ın

Kur'an'da neshin olup olmadığı konusu ise tartışmalıdır. İslam bilginlerinin çoğu Kur'an'da neshin vuku bulunduğunu söylemiştir. Müfessirler ve fakihler, anlam itibarıyla birbiriyle çelişen veya çelişkili gibi görünen ayetleri uzlaştıramayınca nesih teorisiyle çelişkiyi gidermeye çalışmışlardır.¹³ Buna göre nesih, birbiri ile uzlaştırılması mümkün olmayan din esasları ile ilgili ayetlerde söz konusu olabilir. Zira ahkâm ayetleri ya da mücmel bırakılmış (kimi kıssalar gibi) diğer konular üzerindeki ihtilafı belli ölçülerde tolere etmek mümkün iken, dinin temeline doğrudan taalluk eden itikadî meselelerde göreceliğin mümkün olduğunca asgari seviyeye indirilmesi gerekir. Aksi halde neye nasıl inanılacağı konusunda meydana gelecek belirsizlik, büyük tehlike olarak ortaya çıkacaktır.¹⁴

Bazı âlimlere göre Kur'an'da "lağvetme" anlamında nesih yoktur. Bu görüşte olanlar, neshi kabul edenlerin referans aldıkları ayetler arasındaki çelişki durumunu telif etmek cihetiyle çözmeye çalışmış, neshe dayanak gösterilen delillerin de geçmiş peygamberlerin dinlerini (cumartesi yasağı, doğuyu veya batıyı kible edinerek namaz kılmak gibi) kaldırmak olduğunu iddia etmişlerdir. Neshi reddedip onun yerine "tahsis"i ikame edenlerin ilki olarak kabul edilen Ebu Muslim el-İsfahani'nin yaşadığı asır (868-934 m.) dikkate alınır, bu görüşün de nispeten erken zamanlara kadar uzandığı söylenebilir. Şehristani, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han, Muhammed el-Hudari, Muhammed Tevfik Sıdkı, Eslem Cayrapuni, Ömer Rıza Doğrul, Süleyman Ateş ve M. Said Şimşek gibi isimleri de neshi kabul etmeyenler kategorisinde saymak mümkündür.¹⁵

3. Neshin Sebepleri

Kur'an'ın doğru anlaşılmasında, emir ve nehiy hikmetinin bilinmesinde, ayetlerinden ihtiyaç duyulan hükümlerin çıkarılmasında, ayetler arasında tenasüp kurulmasında ve hükmün genel veya özel olduğunun bilinmesinde ayetlerin iniş sebebini bilmenin faydalı olduğu hemen her âlim tarafından kabul edilmektedir.¹⁶ Zira söylenen sözün doğru anlaşılması için cümlenin sentaksı yanında, söylendiği ortamın da bilinmesi gereklidir. Hitap edenin durumu, muhatap ve hitap ortamı cümleye farklı şekillerde anlam katar.¹⁷ Bu bağlamda neshe sebep olan olayların teşrideki etkisini ortaya koymaya, bu sebepleri kategorilere ayırmaya ve bundan yola çıkarak olayların, ahkâmın şekillenmesindeki rollerini belirlemeye çalışacağız.

3.1. Sosyal Durumun Değişmesi

Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI, Şanlıurfa, 2014, 157.

¹³Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*, II, Beyrut, 2009, 35-36; Demirci, *Tefsir Usûlü*, a.g.e. 222; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, a.g.e., 132.

¹⁴Murat Hafizoğlu, "Bir Modern Kur'an Telakkisi Bağlamında Nesh Meselesi", [\[www.tahavi.com/makaleler/016.html\]](http://www.tahavi.com/makaleler/016.html), Erişim Tarihi: 17.02.2016.

¹⁵Ebubekir Ahmed el-Cessas, *Ahkamu'l-Kur'an*, I, Beyrut, 1985, 72; Abdullah Aydemir, "Mensuh Ayetler", *Diyanet Dergisi*, XIV, Sayı: 4, Ankara, 1998, 54; Lutfullah Cebeci, "İsfahânî, Ebû Müslim", *D.İ.A.*, XXII, İstanbul, 2000, 509; Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, a.g.e., 132.

¹⁶Cerrahoğlu, a.g.e. 115-118; Demirci, *Tefsir Usûlü*, a.g.e., 209-221.

¹⁷Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şatibi, *el-Muvafekat fî Usuli's-Şeria*, "byy", "tarihsiz", 311.

Kuşkusuz putperestliğin egemen olduğu cahiliye dönemindeki sosyal durum, tek ilah inancının inşa edilmeye başladığı İslam'ın ilk döneminden farklı idi. Keza tevhid inancının inşa sürecinin başlangıç evresi olan Mekke dönemindeki sosyal durum, hayatın her alanında İslami nizamın kurumsallaştığı Medine döneminden farklı idi. Buna bağlı olarak içtimai hayat ile ilgili hükümlerde zaman içerisinde değişiklikler olmuştur.

İçtimai hayatın değişmesi ile birlikte değişime uğrayan hükümlerden biri miras hukukudur. Cahiliye devrinde miras hukuku/hukuksuzluğu adalete göre değil talan, savaşıklık, feodal gurur, evlatlık alma ve kan kardeşliğine göre idi. Kılıç sallamayan/sallayamayan kadın ve çocuklar mirastan mahrum bırakılırdı. Öte yandan yetimleri, yoksulları mali anlamda koruyan bir mekanizma bulunmamaktaydı. İslam dini, Müslümanlar arasında tesanütün yakıcı şekilde gerekli olduğu; yoksulları, yetimleri ve akrabaları koruyan mekanizmaya ihtiyaç duyulduğu bir ortamda mirası kardeşleşmeye ve vasiyete bağladı; yetimlere, yoksullara ve hazır bulunan kimselere mirastan pay verilmesini tavsiye etti. *(Erkek ve kadından) her biri için ana-babanın ve akrabasının bıraktıklarından (pay alan) varisler kıldık. Yeminlerinizin bağladığı (ahitleştiginiz) kimselere de kendi hisselerini verin. Şüphesiz Allah her şeye şahittir.*¹⁸ *Miras taksiminde (kendilerine pay düşmeyen) akrabalar, yetimler ve fakirler hazır bulunurlarsa, onlara da maldan bir şeyler verin ve onlara (gönüllerini alacak) güzel sözler söyleyin.*¹⁹ Bu ayetler, cahiliye âdeti olan kadını mirastan mahrum bırakmayı ortadan kaldırmakla birlikte aralarında muahede yapan kimselere, yetimlere, yoksullara ve mal taksimi anında hazır bulunanlara miras hakkı vermiştir. Buna binaen bazı kimseler uzak kimselere mal bırakmayı vasiyet eder, yakın akrabaları mahrum bırakırdı veya kişi iman eder, iman etmeyen yaşlı anne-babasından maddi desteğini çekerdi. Bu durum mağduriyete neden olmaktaydı. Mağdurlar, İslam'ın zuhuru yıllarında hak arayışına girmişlerdi. Böylece *“Sizden birine ölüm gelip çattığı vakit eğer mal bırakacaksa anaya, babaya, yakın akrabaya meşru bir surette vasiyette bulunmak takva sahipleri üzerinde bir hak olarak farz kılındı”*²⁰ ayeti inmiştir.²¹

Sonraki yıllarda İslami kurallar tam yerleşip egemen olunca kadınları ve çocukları pay sahibi yapmak üzere miras hukukunu; yetimliğe, vasiyete, hicrete ve kardeşleşmeye değil de kan bağına bağlayan ve yukarıdaki ayetlerin hükmünü nesheden ayetler inmiştir.²²

¹⁸ Nisa, 4/33.

¹⁹ Nisa, 4/8.

²⁰ Bakara, 2/180.

²¹ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî el-Maturidî, *Te'vilatu'l-Kur'an*, I, İstanbul, 2005, 330-331; Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Razî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, V-1, Beyrut, 2009, 165; Ebubekir Haddad, *Keşfu't-Tenzil fi Tahkiki'l-Mebahisive't-Te'vil*, I, Beyrut, 2001, 235; Reşid Rıza-Muhammed Abdüh, *Tefsiru'l-Menar*, IV, Beyrut, 2005, 329; M. Said Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, I, İstanbul, 2012, 204.

²² Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Salebî, *el-Keşşaf ve'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, II, Beyrut, 2004, 241; Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Akavili fi Vucuhi't-Te'vil*, I, Beyrut, 2009, 222; Ebu Muhammed Abdülhak b. Galib İbn Atiyye el-Endulusî, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, I, Duha, 2007, 68; Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, İbnu'l-Cevzî, *Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, III, Beyrut, 2010, 375; Razî, *a.g.e.*, VIII-1, 170; Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, I, Dımaşk, 2011, 660; Ebu Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Ali Ebu Hayyan el-Endulusî, *Tefsiru'l-Bahri'l-*

Allah size, çocuklarınız (ın alacağı miras) hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder...²³ Daha sonra iman edip hicret eden ve sizinle birlikte cihad edenlere gelince, işte onlar da sizdendir. Allah'ın kitabınca, kan akrabaları birbirlerine (varis olmaya) daha layıktırlar.²⁴

Miras hukukunun şekillenme sürecine baktığımızda, mirasta savaşçılık esasına göre dağıtım yapan cahiliye adetleri, adaletsizliğe ve aile içi çelişkiye neden olduğu için evvela o dönemin gereklerine göre dönemsel bir hukuk oluşturularak bu sorun çözülmüştür. Sonraki dönemde Mekke'den Medine'ye göç olayı olunca muhacirler bütün mallarını Mekke'de bırakıp göç ettiler. Dolayısıyla Medine'de yoksul bir kesim ortaya çıkmış oldu. Öte yandan savaşlarda yetim kalanları koruyan yeterli maddi imkân bulunmamaktaydı. Bu sorunu çözmek ve İslam kardeşliğini pekiştirmek gayesiyle mirası kişinin vasiyetine, hicrete ve kardeşleşmeye bağlayan geçici bir hukuk oluşturuldu. Mirasta din farklılığını engel haline getiren bu hukuk, göç ve inanç nedeniyle bölünmüş olan aileler arasında sorun haline geliverdi. Öte yandan dinin kuralları yerleşip Müslümanlar arasında iman bağı kuvvetlenince artık onları maddi bir bağ ile birbirine bağlamaya gerek kalmadı. Böylece mirasta din farklılığının etkisini ortadan kaldıran ve mirası kan bağına bağlayan nihai hukuk şekillendi.

Süreç içerisinde değişen hükümlerden birisi de zina cezasıdır. İslam öncesinde yaygın olan ve neredeyse gurur kaynağı sayılan fuhşun çeşitli şekilleri vardı. Süreli evlilik, eş değiştirme, cariyeye pazarları ve fuhuş evleri olağan karşılanırdı.²⁵ Ahlaklı bir toplum inşa etmek için zinayı yasaklayan²⁶ İslam dini, ayrıca zina edenlere ömür boyu hapis cezası verilmesini emretmiştir. *Kadınlarınızdan fuhuş yapmış olanlara (onların aleyhine) sizden dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, artık onlara ölüm gelinceye kadar veya onlar için, Allah bir yol gösterinceye kadar kendilerini evlerin içinde alıkoyun.²⁷* Ayrıca cezalandırma mahiyetinde onlarla evlilik yapmayı yasaklamıştır. *Zina eden erkek, ancak zina eden veya putperest bir kadınla evlenebilir.²⁸* Toplumsal yozlaşma ve fuhuş yaygın olduğu için ilk yıllarda böylesi katı bir düzenleme gerekli idi.

Muhit, III, Beyrut, 2010, 512; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed el-Hatibu'ş-Şirbinî, *es-Siracu'l-Munirfi'l-İlaneti ala Marifeti Ba'di Maani Kelami Rebbina'l-Hekimi'l-Habir*, I, Beyrut, 2004, 134-138 ile 328; Ebu'l-Fidaİmaduddin İsmail b. Şihabuddin Ömer İbn Kesir, *Tefsirulİbn Kesir (Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim)*, II, Beyrut, 2008, 476; Hadd, *a.g.e.*, II, 215; Celaluddin Abdurrahman b. Ebibekir es-Suyutî, *ed-Durru'l-Mensur fi't-Tefsir bi'l-Me'sur*, II, Lübnan, 2001, 417; Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddık Bahadır b. Hasan b. Ali el-Kannevcî (Sıddık Hasan Han), *Fethu'l-Beyan fi Makasidi'l-Kur'an*, III, Beyrut, 1999, 66; Muhammed Cemaluddin el-Kasimî, *Mehasinu't-Te'vil*, III, Beyrut, 2003, 40; Zurkanî, *a.g.e.*, I-2, 142; Muhammed Tahir İbnAşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, II-3, Tunus, "tarihsiz", 251; Muhammed Ebu Zehra, *Zehretu't-Tefasir*, III, Kahire, "tarihsiz", 1596; Said Havva, *el-Esas fi't-Tefsir*, (Trc.: M. Beşir Eryarsoy), VI, İstanbul, 1990, 83; Şimşek, *a.g.e.*, I, 477.

²³ Nisa, 4/11.

²⁴ Enfal, 8/75.

²⁵ Mahmut Ay, *Kur'an'da Mekke Müşriklerinin Eleştiri ve İthamlarına Yönelik Cevaplar*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, 10; Muhammed Ebu Şehbe, *es-Siretu'n-Nebevîyye*, I, Dimaşk, 1988, 87-94.

²⁶ İsra, 17/32.

²⁷ Nisa, 4/15.

²⁸ Nur, 24/3.

Sonraki yıllarda bu hükümler hafifletildi, ömür boyu hapis cezası had cezası ile değiştirildi. *Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dini(nin koymuş olduğu hükmü uygulama) konusunda onlara acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.*²⁹ Bu ayet, İslam'ın ilk yıllarında zina edenler hakkında bir süre yürürlükte olan hapis cezası hükmünü neshetti.³⁰ Zina edenlerle evlilik yasağı ise *Sizden eşi olmayanları, köle ve cariyelerinizden salih olanları evlendirin*³¹ ayeti ile kaldırıldı. Böylece ilk yıllardaki katı hüküm daha yumuşak bir hükümle neshedilmiş oldu.³²

İslam ceza hukukunun tartışmalı konularından biri olan zina cezası; kahir ekseriyete göre evlenmemiş olanlara yüz sopa vurulması, evlenmiş olanları ise recmetmektir.³³ Bazı araştırmacılara göre recme delil gösterilen rivayetler, eskiye ait bir ceza sistemi olup bu ayet ile neshedilmiştir.³⁴ Dolayısıyla İslam'da recm cezası yoktur. Bazı araştırmacılara göre ise Kur'an'da recm cezası olmadığı için o ceza hâkimlerin ve idarecilerin takdirine bağlı ta'zir cezasıdır.³⁵ Recm cezası var kabul edilirse bu ayet diğer ayetin hükmünü kaldırırken daha ağır bir hüküm getirmiş olur.

Sosyal hayatın değişmesine bağlı olarak değişen hükümlerden biri de nafaka ve boşanan kadının bekleme süresi ile ilgili hukuktur. Cahiliye döneminde, eşi ölen kadının bir yıl koca evinde bekleme mecburiyeti vardı. Kadın, kocasının evinden ayrılması durumunda nafaka hakkını yitirirdi. Bu bir nevi cezalandırmadır. İslam dini, kadının aleyhine olan bu durumu değiştirmek adına nafakayı her halükarda şart kılmış ve kocasının evinde kalmayı kadının iradesine bağlamıştır. *İçinizden ölüp geriye dul eşler bırakan erkekler, eşleri için, evden çıkarılmaksızın bir yıla kadar geçimlerinin sağlanmasını vasiyet etsinler. Ama onlar (kendiliklerinden) çıkarlarsa, artık onların meşru biçimde kendileri ile ilgili olarak işlediklerinden dolayı size bir günah yoktur. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*³⁶ Buna göre İslam'ın ilk yıllarında rızalarına binaen

²⁹ Nur, 24/2.

³⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an*, III-2, Beyrut, "tarihsiz", 363; Maturidî, *a.g.e.*, III, 76; İbnAtiyye el-Endulusî, *a.g.e.*, X, 417; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir el-Kurtubî, *el-Camîu li Ahkâmî'l-Kur'an*, XV, Beyrut, 2006, 102; Hatibu's-Şirbinî, *a.g.e.*, I, 332; İbn Kesir, *a.g.e.*, I, 648; Ateş, *a.g.e.*, VI, 144.

³¹ Nur, 24/32.

³² Zemahşerî, *a.g.e.*, III, 207; İbnAtiyye el-Endulusî, *a.g.e.*, X, 496; Kurtubî, *a.g.e.*, XV, 230; Sıddık Hasan Han, *a.g.e.*, IV, 551.

³³ Ebu's-Sena Şihabuddin es-Seyyid Mahmud b. Abdillâh el-Alusî, *Ruhu'l-Maani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, VII, Kahire, 2005, 371; Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhu*, VI, Dımaşk, 1989, 40.

³⁴ İbrahim Sarmış, *Hız Muhammed'i Doğru Anlamak*, Konya, 2005, 341-343.

³⁵ Hayreddin Karaman-Mustafa Çağrıncı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu*, II, Ankara, 2012, 3.

³⁶ Bakara, 2/240.

bir seneye kadar kocasının evinde kalma ve bu süre için geçimlik alma hakkı kadınlara verildi.³⁷

Eski uygulamaya göre kadınlara nispeten hak tanıyan bu uygulama da zaman içerisinde kadınların şikâyetine sebep oldu. Bunun üzerine bu uygulama “İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün (iddet) beklerler. Sürelerini bitirince artık kendileri için meşru olanı yapmalarında size bir günah yoktur. Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır”³⁸ ayetiyle kaldırıldı. Böylece bekleme süresi olan 1 yıl, 1/3 oranına düşürüldü. Vasiyete bağlı nafaka da miras ayetiyle kaldırıldı.³⁹

Böylece İslam dini, evvela cahiliye döneminin kadın aleyhine olan bir kuralını onun lehine esnetmiştir. Bu hüküm eskiye göre daha avantajlı olmakla beraber yine de kadının aleyhine olduğu için iddeti makul süreye indiren ve nafakayı garantileyen hüküm ile nihai hukuku belirlemiştir.

Sosyoekonomik durumun değişmesine bağlı olarak değişen esaslardan birisi de şahitlik konusudur. İslam dini beşeri ve ticari muameleleri kayıt altına almayı emrederken evveleminde gayrimüslimlerin şahitliğini kabul etmiştir. *Ey iman edenler, herhangi birinize ölüm gelip çattığı zaman vasiyet sırasında sizin içinizden iki adil kişi, aranızda şahitlik etsin. Yahut yeryüzünde yolculuk ederken size ölüm olayı isabet ederse, sizden olmayan iki kişiyi şahit tutun.*⁴⁰ Zira ilk dönemde Müslümanlar sayıca az idi. Ticaret için yabancı memlekete gittiklerinde şahitlik edebilecek Müslüman her zaman bulunmayabilirdi.⁴¹

Sonraki dönemde bu hüküm değiştirildi ve sadece Müslümanların şahitliği kabul edilir oldu. *İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun.*⁴² Böylece artık şahitlik meselesinde Müslüman ve adaletli olmak ilke haline geldi.⁴³

3.2. Siyasal Durumun Değişmesi

Kur'an, nazil olmaya başladığı dönemde cehaletin ve şirkin hâkim olduğu siyasal bir yapı söz konusu idi. Sonraki yıllarda ilahi yasalara göre hüküm icra eden bir yönetim işbaşına geçti ve siyasal yapı tamamen değişti. Yeni duruma göre artık farklı meşruiyet alanları oluştu. Hatta eski dönemde geçerli olan bazı hükümler yeni dönemde kaldırıldı.

Medine döneminin ilk yıllarında Müslümanlar çeşitli saldırılara maruz kalmaktaydılar. Buna rağmen karşılık vermelerine izin yoktu. Müşrikler, Hz. İbrahim'den beri herkese serbest olan Kâbe ziyaretinden Müslümanları engellemeye,⁴⁴ başka bir rivayete göre de Müslümanlardan gasp ettikleri malları kurbanlık olarak Mekke'ye sevk

³⁷Nesefî, *a.g.e.*, I, 201; Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 285.

³⁸Bakara, 2/234.

³⁹Taberî, *a.g.e.*, II, 612-616; İbn Kesir, *a.g.e.*, I, 421-422; İbn Aşur, *a.g.e.*, I-2, 443.

⁴⁰Maide, 5/106

⁴¹Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 672; Hatibu'ş-Şirbinî, *a.g.e.*, I, 465.

⁴²Talak, 65/2.

⁴³İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, I, 596; Kurtubî, *a.g.e.*, VIII, 261; Nesefî, *a.g.e.*, III, 498; Haddad, *a.g.e.*, VII, 28; İsmail Hakkı el-Bursevî, *Ruhu'l-Beyan*, X, Beyrut, 2001, 37; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, Ankara, 2009, 432.

⁴⁴Kurtubî, *a.g.e.*, VII, 261; Sıddık Hasan Han, *a.g.e.*, II, 201; Ateş, *a.g.e.*, II, 453; Muhammed Ali Sayıs vd., *Tefsiru'l-Ayati'l-Ahkam*, I, Beyrut, 2009, 552-553; Şimşek, *a.g.e.*, II, 10.

edince⁴⁵ Müslümanlar karşılık vermek istediler. Allah bunun yasak olduğunu bildirdi. *Ey inananlar! Allah'ın nişanelerine, hürmet edilen aya, (Kâbe'ye) hediye olan kurbanlığa, gerdanlıklar takılan hayvanlara, Rablerinden bol nimet ve rıza talep ederek Beyti Haram'a (Kâbe'ye) gelenlere sakın hürmetsizlik etmeyin.*⁴⁶

Siyasal olarak egemenliğin müşriklerde olduğu dönemde saldırılara karşılık vermektен menedilen Müslümanlara kendi siyasal sistemlerini inşa ettikleri Medine'nin son döneminde meşru savunma hakkı verildi. *Haram aylar çıktığı zaman artık müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayın ve onları muhasara edin (kuşatın). Gözetleme yerlerinin hepsine oturun (onları gözaltında tutun). Bundan sonra eğer tövbe eder, namaz kılar ve zekât verirlerse o takdirde onların yolunu serbest bırakın. Muhakkak ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.*⁴⁷ Son dönemlerde inen, Müslümanlar ile müşriklerin ilişkilerini tarihe ve konjoktüre göre sınırlandıran ve bazı müfessirler tarafından kılıç ayeti olarak isimlendirilen bu ayet ile Müslümanlara müşriklerin saldırılarına karşılık verme hakkı tanındı. Böylece onlara karşılık vermemeyi öngören ayetlerin hükmü kaldırıldı.⁴⁸

Medine döneminde, Müslümanlara savaşma izninin verildiği ilk yıllarda siyasi, askeri ve mali açıdan üstünlük müşriklerdeydi. Muhacirler, mallarını Mekke'de bırakıp kaçtıkları için mali açıdan sıkıntıda idiler. Ensar ise ancak onları ibate edebiliyorlardı. Askeri olarak güç dengesi Müslümanların aleyhine idi. Bundan ötürü savaş emri verildiğinde bazı kimseler savaşa katılmak istemedi. İslami dava açısından varlık-yokluk dönemi olduğundan Allah, büyük bir feragatle savaşa katılmalarını onlara emretti. Hatta Tebuk savaşında olduğu gibi bu konuda hiçbir mazeretin kabul edilmeyeceğini⁴⁹ *Gerek yaya olarak, gerek binek üzerinde Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır*⁵⁰ ve Bedir savaşında olduğu gibi Müslümanların on kat daha büyük olan bir orduyla bile savaşması gerektiğini⁵¹ *Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizden sabırlı yirmi kişi bulunursa onlar iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa kâfirlerden binini yener. Çünkü onlar anlamayan bir toplulukturlar*⁵² bildirdi. Bu ayetler; Müslümanların sayısının az, imkânlarının kıt ve yurtlarından uzak oldukları bir ortamda nazil olmuştur. Böylesi

⁴⁵Muhammed Senaullah el-Mezherî, *et-Tefsiru'l-Mezherî*, II, Beyrut, 2007, 265.

⁴⁶Maide, 5/2.

⁴⁷Tevbe, 9/5.

⁴⁸Salebî, *a.g.e.*, III, 168; İbn Kesir, *a.g.e.*, II, 487; Celaluddin Abdurrahman b. Ebibekir es-Suyutî, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, II, Beyrut, 2012, 44; Seyyid Kutub, *Fi Zilali'l-Kur'an*, III, Kahire, 2008, 1564-1565; İbn Aşur, *a.g.e.*, V-1, 115; Hikmet Akdemir, "Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, Şanlıurfa, 2008, 7-8; Şimşek, *a.g.e.*, II, 418.

⁴⁹Taberî, *a.g.e.*, X, 220-221; Salebî, *a.g.e.*, III, 204; Razî, *a.g.e.*, VIII-1, 155; İbn Kesir, *a.g.e.*, II, 526; İbn Aşur, *a.g.e.*, V-1, 206.

⁵⁰Tevbe, 9/41.

⁵¹Salebî, *a.g.e.*, III, 155; Ebu'l-Ferec Nuruddin Ali b. İbrahim b. Ahmed el-Halebî, *es-Siretu'l-Halebiyye el-Musemma bi İnsanı'l-Uyun fi Sireti'l-Emini'l-Me'mun*, II, Beyrut, 2008, 201; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam*, I, Beyrut, 2010, 90; Ali Himmet Berki-Osman Keskiöğlü, *Hatemü'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayâtı*, Ankara, 2010, 247; Ebu'l-Hasan Ali el-Hasanî en-Nedvî, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Dimaşk, 2010, 217.

⁵²Enfal, 8/65.

dönemlerde büyük iddia peşinde olanların seferberlik ruhuyla ve kahramanca bir tavırla kendilerini davalarına adanmaları lazımdır. Allah, imkân ve sayı dezavantajına rağmen Müslümanlara büyük feragat göstermelerini emretmiştir.

Bu sorumluluk Müslümanlara ağır gelmekteydi. Sonraki yıllarda koşullar da değişip denge oluşunca savaştaki güç dengeleri açısından Müslümanların sorumluluğu hafifletildi.⁵³ *Şimdi Allah sizden hafifletti. Bildi ki sizde muhakkak bir zayıflık vardır. O halde içinizden sabırlı yüz kişi olursa iki yüz kişiyi yenerler. Eğer sizden bin kişi olursa Allah'ın izniyle iki bin kişiye galip gelirler. Allah sabredenlerle beraberdir.*⁵⁴ Zira gücün Müslümanlara geçmesi ile birlikte kimi zayıf kişiliklilerin Müslüman olması Müslümanların sayısını artırmasına rağmen niteliğin düşmesine neden oldu. Bundan ötürü Allah müminlerin yükümlülüğünü hafifletti.

Savaşa katılım konusunda mazeret kabul etmeyen ayetin nüzulü ardından Müslümanlar sorumluluktan kurtulmak adına aşırı derecede hassasiyet gösterdiler. Hatta bazen Hz. Peygamber'i Medine'de korumasız bıraktılar ve ilmî faaliyetleri ihmal ettiler. Bunun üzerine inen ayetler mazeret sahiplerini muaf tuttu ve topyekûn savaşa çıkmak yerine dengeli dağılım yapılmasını emretti.⁵⁵ *Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya da güçlük yoktur.*⁵⁶ *Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değillerdir.)*⁵⁷ *Allah'a ve Resûlüne karşı sadık ve samimi oldukları takdirde, güçsüzlere, hastalara ve (seferde) harcayacakları bir şey bulamayanlara (sefere katılmadıkları için) bir günah yoktur.*⁵⁸ *(Ne var ki) mü'minlerin hepsi toptan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.*⁵⁹ Böylece olağanüstü durumun değişmesi ile birlikte savaşa topyekûn katılımı farz kılan hüküm kaldırıldı.

Siyasal durumun değişmesine göre değişen hükümlerden biride ehlikitap ile ilgili hukuktur. Medine'de farklı toplumsal kesimler bir arada yaşarlardı. İlk dönemde ehlikitabın kendi iç meselelerindeki hukuki münazaalarında Müslümanların karar verme mecburiyetleri yoktu. Tartışmalı konular Hz. Muhammed'e getirilince o, isterse karar verir isterse onları kendi iç hukuklarına havale ederdi. *Eğer sana gelirlerse ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirecek olursan sana asla hiçbir*

⁵³Kurtubî, *a.g.e.*, X, 70; İbn Kesir, *a.g.e.*, II, 476-477; Muhammed b. Muhammed Ebu's-Suud, *İrşadu'l-Akli's-Selim ila Mezaya'l-Kur'ani'l-Kerim*, IV, Beyrut, 2010, 41; İbn Aşur, *a.g.e.*, V-1, 69; İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, II, İstanbul, "tarihsiz", 389; Şimşek, *a.g.e.*, II, 404.

⁵⁴ Enfal, 8/66.

⁵⁵Taberî, *a.g.e.*, XVIII, 201; Maturidî, *a.g.e.*, X, 206; Salebî, *a.g.e.*, III, 264-265; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 330; İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, III, 307; Razî, *a.g.e.*, XV-2, 81; Kurtubî, *a.g.e.*, X, 331; Hatibu'ş-Şirbinî, *a.g.e.*, II, 710; İbn Kesir, *a.g.e.*, II, 556-557; Haddad, *a.g.e.*, VI, 274; Ebu's-Suud, *a.g.e.*, IV, 127; İbn Aşur, *a.g.e.*, V-2, 59; Muhammed Mahmut Hicazî, *Furkan Tefsiri*, (Trc.: Mehmet Keskin), II, İstanbul, "tarihsiz", 553-554; Şimşek, *a.g.e.*, II, 489.

⁵⁶ Nur, 24/61.

⁵⁷ Fetih, 48/17.

⁵⁸Tevbe, 9/91.

⁵⁹Tevbe, 9/122.

zarar veremezler. Eğer hükmedecek olursan aralarında adaletle hükmet.⁶⁰ Her kesimi kapsayacak şekilde İslami hükümlerin henüz inmediği dönemde inen bu ayet, ehlikitap hakkında hüküm verip vermeme konusunda tercihi Müslümanlara vermiştir.⁶¹

Sonraki yıllarda bu ayetin hükmü kaldırıldı.⁶² O halde, Allah'ın indirdiği Kitap ile aralarında hükmet. Heveslerine uyma. Allah'ın sana indirdiği Kur'an'ın bir kısmından seni vazgeçirmelerinden sakın.⁶³ Böylece Müslüman olmayanlar hakkında kendi kanunlarının değil de İslami kanunların uygulanması farz hale getirildi.

3.3. Ekonomik Koşulların Değişmesi

Ekonomik hayatta hâkimiyetin Müslüman olmayanlarda olduğu dönemde Müslümanları güvence altına almak için bazı hususi tedbirler alınmıştır. Bu çerçevede eşi karşı tarafa kaçan müminlere ganimetten mehir ücreti kadar pay verilmiştir.⁶⁴ Eğer eşlerinizden biri kâfirlere kaçarsa ve siz de onlarla çarpışıp ganimet alırsanız eşleri gidenlere sarf ettikleri (mehir) kadarını verin ve inandığınız Allah'a karşı gelmekten sakının.⁶⁵

Daha sonraki yıllarda sosyoekonomik hayatın değişmesi ile birlikte ganimetten pay alanlar yeniden düzenlenmiştir. Eğer Allah'a ve hakkı bâtıldan ayıran günde, o iki topluluğun karşılaştığı günde kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz bilin ki ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah'ın, Resul'ünün, akrabaların, yetimlerin, yoksulların ve yolcularındır.⁶⁶ Bedir savaşından sonra nazil olan bu ayet önceki hükümleri iptal edip yeni ve nihai hükmü belirlemiştir.⁶⁷

3.4. Yükümlülüğün Hafifletilmesi veya Ağırlaştırılması

İslam dini, ibadet farizalarını derece derece ileriye götürerek nihai şekline ulaştırmış; maslahata ve tekâmüle göre müminlerin mükellefiyetini bazen hafifletmiş veya ağırlatmış, bazen de bir ibadeti başka bir ibadet ile değiştirmiştir.

İslam dini, ilk yıllarda gece namazını kılmayı; geceyi ibadet ile ihya etmeyi müminlere farz kıldı.⁶⁸ Ey örtünüp bürünen (Peygamber)! Kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir. Yahut bundan biraz eksilt. Yahut buna biraz ekle.⁶⁹ Keza geçmiş ümmetlere farz kılınan oruç müminlere aynen farz kıldı ve o dinlerde olduğu gibi

⁶⁰ Maide, 5/42.

⁶¹ Sayıs, a.g.e., I, 598-599; Şimşek, a.g.e., II, 55-56.

⁶² Razî, a.g.e., VI-2, 13; Kurtubî, a.g.e., VIII, 40; Neseî, a.g.e., II, 263; Mezherî, a.g.e., II, 353; Sıddık Hasan Han, a.g.e., II, 278.

⁶³ Maide, 5/49.

⁶⁴ Zemahşerî, a.g.e., IV, 506-507; Razî, a.g.e., XV-1, 266; Kasimî, a.g.e., IX, 210; Şimşek, a.g.e., V, 220.

⁶⁵ Mumtehin, 60/11.

⁶⁶ Enfal, 8/41.

⁶⁷ İbnAtiyye el-Endulusî, a.g.e., XIV, 414; Kurtubî, a.g.e., X, 6; İbn Kesir, a.g.e., II, 456; Ebu's-Suud, a.g.e., IV, 27; İbnAşur, a.g.e., V-1, 5; Ateş, a.g.e., IX, 325.

⁶⁸ Zemahşerî, a.g.e., IV, 624; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., IV, 353; Kurtubî, a.g.e., XI, 321-322; Hatibu'ş-Şirbinî, a.g.e., IV, 460; Haddad, a.g.e., VII, 100; Zurkanî, a.g.e., I-2, 153.

⁶⁹ Muzemmil, 73/1-4.

yani uyduktan sonra yiyip içme ve kadınlara yaklaşmayı yasakladı.⁷⁰ *Ey iman edenler, oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi sizin üzerinize de farz kılındı. Belki Allah'a karşı gelmekten sakınırsınız.*⁷¹

Bu mükellefiyet müminlere ağır geliyordu. Özellikle Medine döneminin son yıllarında devlet işlerini yürütmek, savaş planlaması yapmak ve ekonomik hayatın temini için çalışmak çok zaman aldığı için geceyi ibadet ile ihya etmek konusunda müminler zorlanıyorlardı. Oruç yasakları konusunda ise çok sayıda şikâyet oluyordu. Böylece gece namazının farziyeti “*Ondan kolayınıza geleni okuyun*”⁷² ayeti ile kaldırıldı.⁷³ Şikâyet konusu olan oruç yasaklarının hükmü ise *Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar, size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın*⁷⁴ ayeti ile neshedildi ve oruç nihai şeklini aldı.⁷⁵

İslam dini, inananları kemale erdirmek için hem niyetleri hem amelleri ile ideal olmalarını emretmiştir. Niyet, arızalardan arındırılmadan doğru amel inşa etmek mümkün olmadığı için İslam dini niyet konusuna önem vermiş, müminleri kalbin hezeyanlarından mesul tutmuştur. *İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder.*⁷⁶ Öte yandan Kur'an, müminlere takva konusunda ideal olanı yerine getirmelerini emretmiştir. *Ey iman edenler, Allah'tan nasıl takva üzere olmak gerekiyorsa öyle muttakiler olun ve ancak Müslümanlar olarak ölü.*⁷⁷ Bu ayetler, henüz tasavvur aşamasındayken bile kalbî tasarruflardan müminlerin sorumlu olacağını ve pratik hayatının en mükemmel şekilde olması gerektiğini bildirmiştir.

Şüphesiz bu ağır bir sorumluluktur. Zira kişi kendini kötü düşüncelerden tamamıyla arındıramaz. Ancak kalbine gelen kötülüğü uygulamaktan kendisini alıkoyabilir. Öte yandan pratik hayatta ideal olanı yakalayabilmek zordur. Nitekim bu ayetler indikten sonra sahabeler, Hz. Peygamber'e gelip diz çöktüler. Buna güçlerinin yetmeyeceğini bildirdiler. Hz. Peygamber, “kitap ehli gibi isyan mı edeceksiniz, siz itaat etmekle mükellefsiniz” dedi. Bunun üzerine sahabeler, farızaları kendilerine uyarlamaya kalkışmadan ayakları şişene ve alın derileri soyulana kadar ibadet ettiler. İnsan takatını zorlayan bu ağır mesuliyet bir müddet devam etti. Sonraki dönemlerde kalbî hezeyanlardan mesuliyeti hafifleten ayet indi.⁷⁸ *Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar*⁷⁹

⁷⁰ Salebî, a.g.e., I, 256; Ebu'l-Ala el-Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, (Trc.: Muhammed Han Kayani vd.), I, İstanbul, 1997, 143-144.

⁷¹ Bakara, 2/183.

⁷² Muzemmil, 73/20.

⁷³ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., IV, 357; Hatibu'ş-Şirbinî, a.g.e., IV, 471; Haddad, a.g.e., VII, 107; Kasimî, a.g.e., IX, 354; Ateş, a.g.e., X, 133.

⁷⁴ Bakara, 2/187.

⁷⁵ Taberî, a.g.e., II, 196-201; Zemahşerî, a.g.e., I, 223; Kurtubî, a.g.e., III, 186-189; Hatibu'ş-Şirbinî, a.g.e., I, 136; Elmalılı, a.g.e., II, 65; Ahmed Mustafa el-Merağî, *Tefsiru'l-Merağî*, I-2, Beyrut, 1985, 78; İbn Aşur, a.g.e., I-2, 180-181; H. Tahsin Emiroğlu, *Esbab-ı Nüzul*, I, İstanbul, 1978, 153; Ateş, a.g.e., I, 311.

⁷⁶ Bakara, 2/284.

⁷⁷ Al-i İmran, 3/102.

⁷⁸ Salebî, a.g.e., I, 482; İbn Kesir, a.g.e., I, 481; Mezherî, a.g.e., I, 423; Merağî, a.g.e., I-3, 81; Ateş, a.g.e., I, 500-501; Şimşek, a.g.e., I, 304.

mükemmel olanı yaşamak konusunda da sorumluluk nispeten tahfif edildi.⁸⁰ *O halde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakının.*⁸¹ Böylece sorumluluk hafifletilmiş oldu. Hatta mükâfat mahiyetinde “*kişi kötülüğe niyetlenip yapmazsa sevap kazanır*” ilkesi kondu.⁸²

3.5. Ayrımcılığın Önlenmesi

İslam dini, adaleti esas alan perspektifiyle zaman içerisinde ayrımcılığa neden olan uygulamaları daha eşitlikçi uygulamalar ile değiştirmiştir.

İlk yıllarda, oruç tutma alışkanlığının henüz tam oturmadığı dönemde kişi dilerse oruç tutar dilerse fidye mahiyetinde yoksulu doyururdu.⁸³ *Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*⁸⁴

Bu durum, yoksullara fidye verilmesini emrettiği için yoksullar lehine görünse de İslami bir farizaya karşı zengin-fakir arasında eşitsizliğe neden oluyordu. Zira zenginler fidye ile oruç tutmaktan muaf olurken fakirler oruç tutmak zorunda idiler. Bu hüküm daha sonra herkesi kapsayan oruç farizasıyla kaldırıldı.⁸⁵ *(O sayılı günler), insanlar için bir hidayet rehberi, doğru yolun ve hak ile batılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur'an'ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır. Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa onu oruçla geçirsin.*⁸⁶ Böylece mazereti olanlar hariç herkese oruç tutmak farz kılındı.

Zenginler ile fakirler arasında ayrımcılığa neden olduğu için değiştirilen hükümlerden biri de spesifik bir konu olan Hz. Peygamber'in mesaisini almanın parasal karşılığı hakkındadır. Şöyle ki İslam dini yayılıp Hz. Muhammed etkili konuma geldiğinde onunla hususi görüşmek isteyenlerin sayısı arttı. Hatta bazı kimseler, sırf ‘Hz. Peygamber ile görüşüyor’ denilsin diye gidip Hz. Peygamber'in mesaisini işgal ediyordu. Özellikle zengin tabaka onun etrafını sarmıştı. Hz. Peygamber bu durumdan rahatsız olsa da yapılacak bir şey yoktu. Bunun üzerine Hz. Peygamber ile görüşmeyi sadaka verme şartına bağlayan, böylece onun yükünü hafifleten ve fakirlere avantaj sağlayan ayet indi.⁸⁷ *Ey*

⁷⁹ Bakara, 2/286.

⁸⁰ Maturidî, *a.g.e.*, XV, 205; Razî, *a.g.e.*, XV-2, 25; Hatibu's-Şirbinî, *a.g.e.*, I, 272; İbn Kesir, *a.g.e.*, I, 542; Haddad, *a.g.e.*, VII, 24; Mezherî, *a.g.e.*, I, 518-519; Kasimî, *a.g.e.*, II, 371; Elmalılı, *a.g.e.*, II, 494; Merağî, *a.g.e.*, I-3, 81; Şimşek, *a.g.e.*, I, 392.

⁸¹ Teğabun, 64/16.

⁸² Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buharî, *el-Camiu's-Sahih*, Kahire, 1980, Kitabu'r-Rikak, 31; Ebu'l-Huseyin Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, en-Nisaburî, *Sahihu Müslim*, Riyad, 2006, Kitabu'l-İman, 207.

⁸³ Taberî, *a.g.e.*, II, 159-168; İbn Atiyye el-Endulusî, *a.g.e.*, II, 107-108; Hatibu's-Şirbinî, *a.g.e.*, I, 137; Bursevî, *a.g.e.*, I, 361; İbn Acîbe el-Hasanî, *Bahrü'l-Medîd fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Mecîd*, (Trc.: Dilaver Selvi), I, İstanbul, 2013, 533; İbn Aşur, *a.g.e.*, I-2, 166; Havva, *a.g.e.*, I, 461-462.

⁸⁴ Bakara, 2/184.

⁸⁵ Ebu Hayyan, *a.g.e.*, II, 64; Zurkanî, *a.g.e.*, I-2, 143; İbn Aşur, *a.g.e.*, I-2, 174.

⁸⁶ Bakara, 2/185.

⁸⁷ Razî, *a.g.e.*, XV-1, 236; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 322-323; Hatibu's-Şirbinî, *a.g.e.*, IV, 244-245; Mezherî, *a.g.e.*, VII, 61; Şimşek, *a.g.e.*, V, 191.

*inanınlar! Peygamberle hususi olarak konuşacağınızda, bu konuşmanızdan önce fakirlere sadaka veriniz. Bu, sizin daha iyi ve daha temiz olmanız içindir.*⁸⁸

Fakirler Hz. Peygamber ile daha fazla sohbet imkânı bulsunlar diye konan hükümden fakirlerin kendisi müzdarip olmuştur. Onlar, sadaka verecek para bulamadıkları için Hz. Peygamber ile özel görüşme yapamaz olmuşlardır. Bu nedenlerle o hüküm değiştirilmiştir.⁸⁹ *O Resul ile mahrem bir şey konuşmazdan önce sadaka vermekten korkunuz da mı yerine getirmediğiniz? Fakat Allah, sizin tevbelerinizi kabul buyurdu. Şu halde namazı ikame edin, zekâtı verin, Allah'a ve Resul'üne itaat edin.*⁹⁰ Böylece Hz. Peygamber ile özel görüşmenin maddi bir külfete bağlanması hükmü kaldırılmıştır.

3.6. İstismarın Önlenmesi

İslam dini, haddizatında iyi olan bir hükmün kötüye kullanılması söz konusu olursa o hüküm kötüye kullanılmasını engelleyecek şekilde değiştirmiştir.

Hz. İbrahim (a.s.)'den beri saygın aylar olarak kabul edilen 'haram aylar'da insanlar savaşmaktan uzak durmuşlardır. Barışı esas alan İslam dini bu geleneği devam ettirmiştir. Bu aylarda Müslümanlardan birilerinin müşrik birisini öldürmeleri ve müşriklerin bu konu üzerinde menfî propaganda yapmaları üzerine inen ayet hem Müslümanların söz konusu eylemini hem müşriklerin yıkıcı propagandalarını kötülemiştir.⁹¹ *Sana haram olan o ayı, ondaki savaşı sorarlar. De ki: Onda savaşmak büyüktür. Ama Allah yolundan menetmek, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'a gitmelerine engel olmak ve onun halkını oradan çıkarmak ise Allah katında en büyüktür. Fitne katilden (öldürmek) daha beterdir.*⁹²

Müşriklerin, haram ayların yerini değiştirerek o aylarda yasaklanan fiilleri işlemeleri, bu müesseseyi istismar ederek ilgili aylarda ansızın Müslümanlara saldırma girişimleri söz konusu olunca Müslümanlar tedbir alsınlar diye bu yasak kaldırıldı.⁹³ *Şüphesiz Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. İşte bu Allah'ın dosdoğru kanunudur. Öyleyse o aylarda kendinize zulmetmeyin. Fakat Allah'a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah, kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.*⁹⁴ Bu ayet, "haram aylar" kurumunu tamamen ortadan kaldırmamıştır. Fakat müşriklerden bir saldırı söz konusu olunca topyekûn savaşma izni vermiştir. Topyekûn savaş izni, zamanı ve mekânı kapsadığı için haram ayları ve mescid-i haramı da kapsamaktadır. Bu yönüyle önceki ayeti neshetmiştir.⁹⁵

⁸⁸ Mücadele, 58/12.

⁸⁹ Kurtubî, a.g.e., XX, 324-325; İbn Kesir, a.g.e., IV, 496; İbn Aşur, a.g.e., XI-2, 46; Ateş, a.g.e., IX, 325.

⁹⁰ Mücadele, 58/13.

⁹¹ Taberî, a.g.e., II, 419; Kurtubî, a.g.e., I, 226; Ebu's-Suud, a.g.e., I, 256-257; Kasimi, a.g.e., II, 103; Elmalılı; a.g.e., II, 141-142; Mevdudî, a.g.e., I, 171; Şimşek, a.g.e., I, 236-237.

⁹² Bakara, 2/217.

⁹³ İbnu'l-Cevzî, a.g.e., I, 257; Razi, a.g.e., VIII-2, 40; Hatibu'ş-Şirbinî, a.g.e., I, 697; Kutub, a.g.e., III, 1650-1651; Ebu Zehra, a.g.e., VI, 3299.

⁹⁴ Tevbe, 9/36.

⁹⁵ Zurkanî, a.g.e., I-2, 145.

Sonuç

Nesih konusu ilk dönemden başlayarak günümüze kadar tartışılan bir konudur. Cumhuriyet tarafından kabul edilen nesih, başta Ebu Muslim el-İsfahani olmak üzere bazı âlimler tarafından reddedilmektedir. Delillerin muarazasından cumhurun görüşünün daha isabetli olduğunu düşünmekteyiz.

Nesih konusu, müfessirler ve fakihler başta olmak üzere ilim erbabı tarafından bilinmesi icap eden önemli bir konudur. Çünkü bu konu bilinmeden geçici ile kalıcı hükümler birbirinden ayırt edilemez ve nasih-mensuh ayetlerin ifade ettiği mana arasındaki çelişki giderilemez.

Semavi dinlerin temelini teşkil eden iman esaslarında ve her zaman geçerliliğini koruyan evrensel insani ilkelerde nesih olayı gerçekleşmemiştir. Allah'ın gönderdiği bütün dinlerde bu ilkeler aynıdır. Bunlarda nesih olmaz. Teferruat kısmına giren bazı amel ve ibadet şekilleri ile ilgili konularda dinlerde nesih gerçekleşmiştir.

Allah tarafından vazedilen herhangi bir hüküm, kullar açısından ebedidir. Zira kul onun yürürlük süresi veya neshedilip edilmeyeceği konusunda bir bilgiye sahip değildir. Hüküm vaz eden Allah ise, onun yürürlük zamanını bilmekte ve kullar için vakti geldiğinde onun peşine bir başka hüküm inzal buyurarak önceki hükmün uygulama zamanının bittiğini bildirmektedir.

Neshin, hükümlerin insan tarafına bakan kısmı itibarıyla insana faydası dokunmuştur. İnsanların tutuculuğu dikkate alınırsa bazı hükümlerin defaten değil, tedrici olarak konulması daha hikmetlidir. Çünkü toplumda birtakım reformları gerçekleştirebilmek ve ileriye yönelik işleri başarabilmek için bazı kuralların geçici olması ve daha sonra yenileriyle değiştirilmesi icap edebilir. Topluma temas eden bir davanın değişik aşamalarının bulunması, eğitsel bir program izlemesi, şartlarının değişmesine göre kurallarını tedricen koyması ve değişen koşullara göre kendini tecdit etmesi gerekli ve hikmetli bir yöntemdir. Tekâmüle kadar bu değişikliklerin yaşanması kaçınılmazdır. Kur'an'da nesih, hastanın sağlık durumunun değişmesiyle doktorun vermiş olduğu ilaçları değiştirmesi gibidir. Doktorun dün vermiş olduğu reçete dün için iyi idi, bugün vermiş olduğu reçete bugün için iyidir.

Mensuh ayetlerin tahlilinden anlaşıldığı gibi sosyoekonomik durum, siyasal denge unsuru ve gelenekler nesihle etkili olmuştur. Toplumun değer yargıları, üretim ilişkileri, yerleşik alışkanlıkları ve dini inançları "teşri" mekanizmasının şekillenmesini etkilemiştir.

Müminlerin, ibadet tekliflerinden sıkıntı çekmeleri ve şikâyetle bulunmalarının nesihle etkili olduğu görülmektedir. Kur'an, nesih müessesesiyle ya ağır bir hükümü kaldırıp yerine hafif bir hüküm ikame etmek suretiyle dünyevi mükafatı ya da hafif bir hükümü kaldırıp yerine ağır bir hüküm koyarak uhrevi mükafatı temin etmiştir.

KAYNAKÇA

AKDEMİR, Hikmet, “Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, Şanlıurfa, 2008, 5-25.

AKK, Halid Abdurrahman, *Usulu't-Tefsir ve Kavaiduhu*, Dimaşk, 2007.

ALUSÎ, Ebu's-Sena Şihabuddin es-Seyyid Mahmud b. Abdillâh, *Ruhu'l-Maani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Kahire, 2005.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1989.

_____, *Kur'an Ansiklopedisi*, İstanbul, “tarihsiz”.

AYDEMİR, Abdullah, “Mensuh Ayetler”, *Diyanet Dergisi*, XIV-4, Ankara, 1998, 51-94.

AY, Mahmut, *Kur'an'da Müşriklerin Eleştiri ve İthamları ve Bunlara Verilen Cevaplar*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.

BAKKAL, Ali, “Şafî’de Nesh Anlayışı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, Şanlıurfa, 1997, 109-132.

BERKİ, Ali Himmet-KESKİOĞLU, Osman, *Hatemü'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayâtı*, Ankara, 2010.

BUHARÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, Kahire, 1980.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Beyrut, 2001.

CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi*, İstanbul, “tarihsiz”.

CEBECİ, Lutfullah, “İSFAHÂNÎ, Ebû Müslim”, *D.İ.A.*, XXII, İstanbul, 2000, 509.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1993.

CESSAS, Ebubekir Ahmed b. Ali, *Ahkamu'l-Kur'an*, Beyrut, 2007.

ÇETİN, Abdurrahman, “Nesih” *D.İ.A.*, XXXII, İstanbul, 2006, 579-581.

DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İstanbul, 2012.

_____, *Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2012.

DUMAN, M. Zeki, “Kur'an'da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mâna Yönünden Yeniden Değerlendirilmeleri” *Tarihten Günümüze Kur'an ilimleri ve Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2009, 80-82.

EBU HAYYAN, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Endulusî, *Tefsiru'l-Bahri'l-Muhit*, Beyrut, 2010.

EBU ŞEHBE, Muhammed, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Dimaşk, 1988.

EBU'S-SUUD, Muhammed b. Muhammed, *İrşadu'l-Akli's-Selim ila Mezaya'l-Kur'ani'l-Kerim*, Beyrut, 2010.

EBU ZEHRA, Muhammed, *Zehretu't-Tefasir*, Kahire, “tarihsiz”.

- EMİROĞLU, H. Tahsin, *Esbab-ı Nüzûl*, İstanbul, 1978.
- HADDAD, Ebubekir, *Keşfu't-Tenzil fi Tahkiki'l-Mebahisive't-Te'vil*, Beyrut, 2001.
- HAFIZOĞLU, Murat, “Bir Modern Kur'an Telakkisi Bağlamında Nesh Meselesi”, [www.tahavi.com/makaleler/016.html], Erişim Tarihi: 17.02.2016.
- HALEBÎ, Ebu'l-Ferec Nuruddin Ali b. İbrahim b. Ahmed, *es-Siretu'l-Halebîyye*, Beyrut, 2008.
- HASAN, Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam*, I, Beyrut, 2010.
- HASANÎ, İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Mecîd*, (Trc.: Dilaver Selvi), İstanbul, 2013.
- HATİBU'Ş-ŞİRBİNÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed, *es-Siracu'l-Munirfi'l-İlaneti ala Marifeti Ba'di Maani Kelami Rebbina'l-Hekimi'l-Habir*, Beyrut, 2004.
- HAVVA, Said, *el-Esas fi't-Tefsir*, (Trc.: M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, 1990.
- HİCAZÎ, Muhammed Mahmut, *Furkan Tefsiri*, (Trc.: Mehmet Keskin), İstanbul, “tarihsiz”.
- HİMYERÎ, Neşvan b. Said, *Şemsu'l-Ulûm ve Devau Kelami'l-Arabi mine'l-Kulûm*, Dimaşk, 1999.
- İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut, 1984.
- İBN AŞUR, Muhammed Tahir, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus, “tarihsiz”.
- İBN ATİYYE el-ENDULUSÎ, Ebu Muhammed Abdulhak b. Galib, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Duha, 2007.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b. Şihabuddin Ömer, *Tefsiru İbn Kesir (Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim)*, Beyrut, 2008.
- İSFAHANÎ, Rağîb *Mufredatu'l-Elfazi'l-Kur'an*, Cidde, 2009.
- KANAR, Mehmet, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2009.
- KARAMAN, Hayreddin - ÇAĞRICI, Mustafa - DÖNMEZ, İbrahim Kâfi - GÜMÜŞ, Sadrettin, *Kur'an Yolu*, Ankara, 2012.
- KASİMÎ, Muhammed Cemaluddin, *Mehasinu't-Te'vil*, Beyrut, 2003.
- KAYA, Osman, “Kur'an'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI, Şanlıurfa, 2014, 136-183.
- KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekir, *el-Camiu li Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut, 2006.
- KUTUB, Seyyid, *fi Zilali'l-Kur'an*, Kahire, 2008.

MATURİDÎ, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî, *Te'vilatu'l-Kur'an*, İstanbul, 2005.

MERAĞÎ, Ahmed Mustafa, *Tefsiru Merağî*, Beyrut, 1985.

MEVDUDÎ, Ebu'l-Ala, *Tefhimu'l-Kur'an*, (Trc.: Muhammed Han Kayani vd.), İstanbul, 1997.

MEZHERÎ, Muhammed Sanaullah, *et-Tefsiru'l-Mezherî*, Beyrut, 2007.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, Riyad, 2006.

NESEFÎ, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Dımaşk, 2011.

RAZÎ, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *Mucemu Makayisi'l-Luğeti*, Beyrut, 1999.

RAZÎ, Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *et-Tefsiru'l-Kebir*, Beyrut, 2009.

RIZA, Reşid - ABDUH, Muhammed, *Tefsiru'l-Menar*, Beyrut, 2005.

SABUNÎ, Muhammed Ali, *Revaiu'l-Beyan*, “byy”, “tarihsiz”.

SALEBÎ, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el-Keşşaf ve'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut, 2004.

SALİH, Subhi, *Kur'an İlimleri*, (Trc.: M. Said Şimşek), Konya, 2008.

SARMIŞ, İbrahim, *Hiz. Muhammed'i Doğru Anlamak*, Konya, 2005.

SAYIS, Muhammed Ali vd., *Tefsiru'l-Ayati'l-Ahkam*, Beyrut, 2009.

SİDDİK HASAN HAN, Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddik Bahadır b. Hasan b. Ali el-Kannevcî, *Fethu'l-Beyan fî Makasidi'l-Kur'an*, Beyrut, 1999.

SUYUTÎ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebibekir, *ed-Durru'l-Mensur fî't-Tefsir bi'l-Me'sur*, Lübnan, 2001.

_____, *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 2012.

ŞATİBÎ, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvafekat fî Usuli's-Şeria*, “byy”, “tarihsiz”.

ŞİMŞEK, M. Said, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, İstanbul, 2012.

_____, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya, 2008.

TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an*, Beyrut, “tarihsiz”.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Ankara, 2009.

YILDIRIM, Suat, *Anahatlarıyla Kur'an İlimlerine Giriş*, İstanbul, 2011.

- YILDIZ, Abdullah-ÖZDEMİR, Şemsettin, *Kur'ân'ı Anlamaya Giriş*, İstanbul, 2012.
- ZAVÎ, Tahir Ahmed, *Tertibu'l-Kamusi'l-Muhitala Tarikati'l-Misbahi'l-Munir ve Esasi'l-Belağeti*, Riyad, 1996.
- ZEBİDÎ, Ebu'l-Feyd Muhammed Murtada b. Muhammed el-Huseynî, *Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, Kuveyt, 2001.
- ZEMAŞERÎ, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyunui'l-Akavili fi Vucuhi't-Te'vil*, Beyrut, 2009.
- ZERKEŞÎ, Bedruddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 2009.
- ZURKANÎ, Muhammed Abdulazim, *Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 2005.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, *Tefsirü'l-Münir*, (Trc.: Hamdi Aslan - Ahmet Efe - Beşir Eryarsoy - İbrahim Kutlay - Nurettin Yıldız), İstanbul, 2007.
- _____, *el-Fıkhü'l-İslamî ve Edilletuhu*, Dımaşk, 1989.